

ANDRIJA BOGNAR

POLITIČKO-GEOGRAFSKO ZNAČENJE NIZINA

Nizine kao prostorni element nisu statička pojava, nego su u stalnoj ali ritmičkoj promjeni i po svojim reljefnim osobinama a i po svom geografskom značenju. U reljefnom pogledu to u svakom slučaju znači stalni razvoj i promjenu mikro, pa i mezo morfoloških osobina, dok u geografskom razvoj funkcionalnog značenja nizina u životu čovjeka i odraz tog razvoja na njezin pejzažni izgled.

Iako je čovjek odlučan faktor u načinu korištenja nekog prostora, prirodna osnova svojim osobinama do određenog stupnja utječe na provođenje samog procesa valorizacije. Dalje, društvena i gospodarska valorizacija pojedinih područja vrši se ne samo s obzirom na lokalne potrebe, nego i na one šire, državne i svjetske. Međutim, način uključivanja nekog kraja u šire životne procese ovisi prvenstveno od interesa koji postoji u odnosu na taj prostor. Nužno se to mijenja i prostorno i vremenski, što pak ima svog materijalnog izraza u pejzažu, a to je najvažnije i u okupljanju i regionalnom diferenciranju nekog kraja. Osnovno je ipak sagledati da su elementi prirodne osnove svaki posebno, a i u svojoj kompleksnoj međuovisnosti, temelj nadgradnje. U pravilu ta nadgradnja ovisi o svojoj osnovi toliko koliko je ta osnova značajna u pozitivnom ili negativnom smislu za njezin razvoj. Naravno, to vrijedi danas u doba globalnog povezivanja i izuzetno snažnog tehničkog razvoja, dok su u prošlosti u biti vrijedila obrnuta pravila; prirodna osnova bila je determinirajući faktor društveno-gospodarskog razvoja nekog prostora.

I u političko geografskom vrednovanju nizina mogu se uočiti slična pravila. Prirodno-geografska osnova ima veliki utjecaj na politički život pojedinih naroda i formiranja njihovih državnosti. Odnosi se tako naročito na začetke državnosti, kada je prirodna osnova, u skladu s primitivnim civilizacijskim nivoom, imala gotovo determinirajući utjecaj na prostornu organizaciju života i gospodarski razvoj. Iako s općim društveno-ekonomskim napredkom ovisnost o prirodno-geografske osnove postaje sve manja neke njene osobine imaju trajnu vrijednost i prisutne su u svakom trenutku društvenog razvoja.¹ Dobar primjer za to su i nizinski prostori. Zahvaljujući određenim osobinama prirodno-geografske osnove političko-geografsko značenje nekih nizinskih krajeva bilo je oduvijek veliko, a u najvećem broju slučajeva ono se zadržalo do

¹ Andrija Bogнар, Granice Poljske (Političko-geografska studija), Politička misao 1—2/1973, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1973.

danas. Zavisilo je to u prvom redu o pogodnim mikroreljefnim i petrografskim osobinama te klimatskim prilikama i naravno od stupnja tehničkog razvoja i društvenog interesa. Suprotno pravilo vrijedi za nizinske prostore ekstremno negativnih prirodno-geografskih osobina; društveno-ekonomski su nevalorizirani i populacijski manje više pusti. Njihovo uključivanje u životne tokove ostaje na razini odbranbeno-strateškog, dakle, vojnog interesa, sve do momenta odgovarajućeg tehničkog napretka, koji omogućuje njihovu revalorizaciju s ekonomskog, a time, dakako, i političkeogeografskog aspekta.

Nizine kao reljefni pojam

Svi ravničarski krajevi su u prvom redu morfološki određeni, tj. dane reljefne osobine okvirno određuju svaku takovu prostornu jedinicu. Važno je pri tome jasno lučiti što je to nizinski kraj, jer svi ravničarski prostori nisu ujedno i nizine. Osnovni kriterij pri izdvajanju nizina je apsolutna visina i opći pad terena. *Nizinski prostori su prema tome samo one ravnice kojima je nadmorska visina od 0—200 metara, a nagibi manji od 6 promila na km².* Važan je kriterij u daljnjem diferenciranju pojedinih nizinskih krajeva i reljefna energija². Naime, *ukoliko je reljefna energija ispod 30 m na km², tada se takav prostor ubraja u tipične nizine ili nizozemlja.* Ako je reljefna energija nekog područja veća od 30 m na km², onda taj prostor ima prijelazne karakteristike, premda se okvirno zbog svoje nadmorske visine i generalne uravnenosti još uvijek ubraja u nizinske krajeve.

Navedene osobitosti rezultat su različite morfogeneze, pa je stoga nužno istaknuti genetsku klasifikaciju nizina:

1. Akumulacijske nizine
2. Denudacijske nizine
3. Table

1. Akumulacijski prostori u morfološkom pogledu najčešće su tipični nizinski krajevi u kojima nema većih denivelacija terena. Formirani su riječnom (naplavne ravni), marinskom (march, mangrov nizine), glacijalnom, eolskom, eluvijalnom, glaciofluvijalnom i vulkanskom akumulacijom. Treba istaknuti da su nizine nastale riječnom i marinskom akumulacijom obično uravnjenije i da u njima dominiraju mikro reljefni oblici, dok nizine eolskog i glacijalnog podrijetla (s obzirom na prirodu samog nasipanja) mogu biti reljefno znatno dinamičnije (morenski bedemi, dine, lesni ravnjaci sa svojim krškim, krško-denudacijskim i derazijskim oblicima).

2. Denudacijske nizine također su česte. Dijele se uglavnom na 2 vrste:

a) tzv. zasječene nizine. Tipičan je primjer takovih nizina velika Ruska nizina, i

b) pinepleni (Welungsebene). To su ravničarski prostori koji su nastali denudacijom bilo gromadnih bilo pak ulančanih planinskih područja bez obzira na njihov sastav i građu. Po novijim istraživanjima, najčešće nastaju u stalno vlažnim i toplim ili pak u ratmički toplo-vlažnim i suho-toplim prosto-

² Pod reljefnom se energijom podrazumijeva dinamika reljefa nekog prostora izražena u metrima na km².

rima, gdje je kemijsko i mehaničko raspadanje arealno izuzetno snažno izraženo. Linearna erozija u njihovu razvoju ima obično manje značenje. Nizina takvog nastanka ima gotovo po cijelom svijetu bez obzira na danas prevladavajuće klimatske prilike.

3. Ploče ili table su nizine koje su građene od horizontalnih ili gotovo horizontalnih slojeva otpornijih sedimentnih stijena (vapnenac i pješčenjak), pa je prema tome njihova površina ujedno i ploha samog sloja. Takvog su nastanka Visoke Ravnice u SAD, Patagonija u Argentini, dijelovi Zapadne i Istočne Afrike itd.

Evolucija političko-geografskog značenja nizinskih prostora

Interes čovjeka za nizinu oduvijek je evidentan, bez obzira na njezinu morfološku monotonost, koja je na neki način bila faktor odbojnog karaktera. Očito je da je u tome najveću važnost odigralo *bogatstvo opskrbe sredine*, pa je prema tome njihova površina ujedno i ploha samog sloja. Takvog su nastanka Visoke Ravnice u SAD, Patagonija u Argentini, dijelovi Zapadne i Istočne Afrike itd.

Interes čovjeka za nizinu oduvijek je evidentan, bez obzira na njezinu morfološku monotonost, koja je na neki način bila faktor odbojnog karaktera. Očito je da je u tome najveću važnost odigralo *bogatstvo opskrbe sredine*, pa je prema tome njihova površina ujedno i ploha samog sloja. Takvog su nastanka Visoke Ravnice u SAD, Patagonija u Argentini, dijelovi Zapadne i Istočne Afrike itd.

Neka shvaćanja po kojima se umanjuje društveno gospodarsko značenje nizinskih prostora u prošlosti, teško se mogu prihvatiti iz gore navedenih razloga. Dodati treba da generalizirana tvrdnja da su nizine zbog svoje morfološke monotonosti i »ekstremnih« prirodno geografskih odlika, kao što su to npr. vlažnost ili sušnost, bile krajevi odbijajućih karaktera za veću i stalniju naseljenost i stvaranje životnih žarišta (dakle formiranje državnosti i stabilnih političkih geografskih tvorevina!) te da njihova stvarna društvena i gospodarska valorizacija započinje tek tehničkom revolucijom od 18. i 19. st. na ovamo, ima zaista relativnu vrijednost. Ne poričući tvrdnju da reljefna monotonija do određene mjere ima svoje negativne implikacije, posebno kada se govori o nekim psihičkim osobinama nizinskog stanovništva,³ potpunoma je međutim neprihvatljiva teza o njihovom malom ekonomskom i političkom značenju u prošlosti. Takova shvaćanja imaju i svoje geopolitičke osnove, koje se mogu protumačiti u krajnje negativnom svijetlu, naročito kada se govori o Evropi.

Privlačnost nizina za društveno-ekonomsku valorizaciju determinirano je bilo u prošlosti uglavnom karakterom opskrbe sredine, koja je diktirala i način života prisutnog stanovništva. Opskrbna sredina po pojedinim dijelovima svijeta, ovisno prvenstveno o klimatskim prilikama, pokazuje ogromne kvalitativne razlike. Sasvim sigurno da su močvarne nizine u ekstremnim klimatskim uvjetima Konga i Amazonije bili krajevi koje je stanovništvo zaobilazilo, a to su, bez obzira na suvremeni tehnički napredak, ostale sve do danas.

Klimatski umjereniji prostori, pedološki pogodniji za razvoj različitih primarnih djelatnosti, bili su već od najstarijih vremena pozornica razvoja prvih

³ Psihičke osobine negativnog karaktera mogu se u isto takvoj mjeri naći i kod stanovništva planinskih područja,

civilizacija. Ovisno o osobinama opskrbe sredine i način organizacije života pokazuje svoje specifičnosti. U relativno sušnim nizinama s alogenim tokovima život stanovništva baziran je na dominirajućem ratarskom iskorišćivanju prirodne osnove. Velika ovisnost ratarstva o racionalnom korišćenju za natapanje vode u početnom stadiju života pojedinih društvenih zajednica preferira centralističke oblike vladavine. S tim u vezi formiraju se i odgovarajuće državne tvorevine čija je osnovna političko-geografska osobina da im se veličina i oblik njihova teritorija poklapa sa potencijalno korisnim obradivim prostorom i prostiranjem etnikuma.⁴ Sukobi s nomadsko stočarskim narodima i velika ovisnost o pravilnom i stabilnom funkcioniranju sistema za natapanje osnovne su geopolitičke i geostrateške slabosti takovih političko-geografskih tvorevina.

Najbolji su primjer za to pojedine antičke civilizacije, koje su se razvile upravo u nizinama, i zahvaljujući tome dostigle najviši civilizacijski i kulturni nivo. Stara kineska država, koja je bila bazirana na sesilnom ratarskom načinu života, nužno je bila vezana za Sjevernu kinesku nizinu i doline većih riječnih tokova, pošto su dinamičan reljef i sušna kontinentalna unutrašnjost onemogućili veće populacijske koncentracije u tim dijelovima zemlje. Sličan je slučaj i s civilizacijama na Blistoku, gdje su naplavne nizine bile jedini krajevi koji su omogućivali normalnu egzistenciju čovjeka u inače ekstremno sušnim klimatskim uvjetima. Značajno je da su se ti odnosi zadržali sve do danas.

Sušna stepska područja kontinentalnih unutrašnjosti, posebno u Heartlandu, opskrba sredina su koja potiču razvoj nomadskostočarske ekonomije, karakteriziranu stalnom izmjenom mjesta boravka nomadskog stanovništva između ljetnih i zimskih ispasišta.⁵ To su u pravilu vrlo pokretljive poluvojne društvene zajednice. U skladu s tim i stabilnost državnih tvorevina je vrlo mala. Permanentno migriranje stanovništva i traganje za optimalnom opskrbnom sredinom ne pogoduje fiksiranju centara državnosti, pa čak niti nacionalnog teritorija. Granice koje razdvajaju pojedine nomadsko-stočarske društvene zajednice frontierskog su karaktera i najčešće se poklapaju s nekom izrazitom prirodno-geografskom preprekom, koja međutim, nikada nije rijeka. Uz vodotoke je vezan život a pravci njihova oticanja ujedno su i smjer kretanja nomadskog stanovništva u sezonskoj izmjeni ispasišta.⁶

Unatoč navedenom nomadsko-stočarski narodi centralno Azijskih nizina i ravnica bitno su utjecali na povijesni razvoj Azije i Evrope.⁷ Diktirano je to osobinama prirodno-geografske osnove i biodinamikom stanovništva. Periodične izmjene klime a često i par sušnih godina uzrok su osiromašivanja opskrbe

⁴ Andrija Bogar, Utjecaj stanovništva na političko-geografski razvoj i osobine Kine, *Politička misao* 2/1970, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1970, str. 301—302.

⁵ Spuler B., *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland*, Leipzig 1943, str. 210, 264—270 i 553.

Ligeti L., *A mongolok titkos története*, Budapest 1962., str. 12 i 20.

Györfy György, *Napkelet felfedezése*, Budapest 1965, str. 96, 122 itd.

Györfy György, *A honfoglaló magyarok települési rendjéről*, *Arheologiai Értesítő*, 97 évfolyam, 1970/2 Budapest 1970, str. 191—195.

⁶ Isto kao pod bilješkom 4.

⁷ Harold J. Mackinder, *The Geographical Pivot of History*, *Geographical Journal*, Vol. XXIII, London 1904. str. 421—444.

sredine, što nužno pokreće nomadsko stanovništvo da proširi svoja ispašišta ili da potraži posve nova područja za naseljavanje.⁸ Slične posljedice ima i pojačani prirodni prirast. Izraz toga su stalna prelijevanja demografskih viškova, a često i čitavih etničkih skupina prema vlažnijim rubovima Azijskog i Evropskog kopna. Krajnji rezultat pokreta stepskih naroda ogleda se i danas u nacionalnoj, pa i političko-geografskoj strukturi spomenutih kontinenata, Afrike i obiju Amerika.

Klima i ostali elementi prirodno-geografske osnove bitno su uvjetovali društveno gospodarsku valorizaciju nizina Evrope. Područja lesa s stepskom i stepsko-šumskom vegetacijom u Ukrajini, panonskom prostoru, jugu Poljske i Rusije bila su prve jezgre stalne naseljenosti iz kojih su proistekli politički stimulanasi za razvoj stabilnih državnih tvorevina u kontinentalnom djelu Evrope (Kijevska Rusija, Mađarska i Poljska). Vrijedi ta konstatacija djelomično i za ocjeditija morenska područja pod listopadnim i mješovitim šumama u prostoru Sjevernoevropske i Istočnoevropske nizine (Moskovija, Poljska i Pruska). Najnaseljenija su bila područja lesa, i to lesne zaravni i lesom pokrivena riječne terase. Već tokom srednjeg vijeka to su izrazito gusto naseljeni prostori i središta su snažnih državnih zajednica. Dapače, može se sasvim slobodno reći, da je uz mediteransku, *evropska lesna zona bila druga najvažnija životna okosnica kontinenta, a to je ostala i do danas.*

Na temelju iznesenog sasvim je razumljivo da se teško može prihvatiti tvrdnja o malom i beznačajnom društveno gospodarskom i političkom značenju nizina u prošlosti. Ta tvrdnja se odnosi na močvarne naplavne ravni uz riječne tokove, prostore pradolina i plitkih vlažnih mladih tektonskih depresija Karpatske zavale, Sjeverne i Istočnoevropske nizine. Do njihovog ekonomskog aktiviranja dolazi tehničkim progresom i potrebom širenja obradivih površina, koja je potaknuta žitnom konjunkturu na zapadnoevropskom, njemačkom, austrijskom i češkom tržištu. Vrše se opsežne melioracije tih do tada močvarnih prostora uvođenjem nove poljodjelske kulture (kukuruz, krumpir, šećerna repa itd.), a provodi se i njihova snažna kolonizacija. Tim razvojem prema nizinama još i više se pomiču težišta društveno-gospodarskih aktivnosti, nizine postaju životna žarišta iz kojih se provodi nova i funkcionalnija organizacija prostora.

Dobar primjer za to je Sjevernoevropska nizina gdje su područja pradolina i naplavnih ravni sve do 17. st. bili prostori prave demografske pustoši. Interes za proširenje agrarnih površina i potrebe kontinentalne prometne povezanosti potakli su njihovu snažnu transformaciju. Melioracijama i izgradnjom cestovnih i željezničkih prometnica u razdoblju od XVII do XX stljeća. Sjevernoevropska nizina u gospodarskom i saobraćajnom pogledu postaje jedan od najfrekventnijih područja Evrope. Istodobni porast geostrateške vrijednosti prostora izražen je u stalnim oružanim sukobima za njegovo posjedovanje. Odnosi se taj zaključak posebno na dio Sjevernoevropske nizine u Njemačkoj i Poljskoj, koji se slobodno može okarakterizirati geopolitičkim pojmom »koridora ratova«.⁹

⁸ Pál Teleki, *A gazdasági élet földrajzi alapjai: I. knjiga*, Budapest 1936, str. 179—183, 211—218.

⁹ Andrija Bognar, *Granice Poljske (Političko-geografska studija)*, Politička misao 1—2/1973, Fakultet političkih nauka Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb 1973, str. 56.

U razdoblju od 18. pa do 20. st. porast geostrateškog značenja bilježi i već spomenuto lesno područje, koje zapravo predstavlja neprekinutu zonu koja se pruža od Francuske preko njemačkog Bördea, Sljonska, Galicije i Ukrajine sve do sjevernog predgorja Kavkaza. Les je zbog svojih fizičkih osobina propusna stijena, pa je spomenuto područje ocjedito pejzažno otvoreno, a time i prometno prohodnije u odnosu na više planinsko područje Njemačkog Sredogorja, Sudeta i Karpata na jugu i zatvorene šumsko-močvarne zone, osobito na teritoriju SSSR-a (Pripjatske močvare), na sjeveru. Uz već tradicionalno značenje najpogodnijeg prometnog pristupa Heartlandu, što je u povijesti imalo svog izraza u stalnim fluktuacijama naroda i permanentnim oružanim sukobima za njegovo posjedovanje, novootkrivena rudna bogatstva u podlozi lesa (nafta, željezo, uglj i sol) samo su naglasili geostratešku važnost i osjetljivost područja. Dodati treba da je lesna zona, izuzevši Ruhr i središnje rudarsko-industrijsko područje Velike Britanije, najgušće naseljeni dio našeg kontinenta.

Naglasiti treba i izuzetno veliku stratešku osjetljivost nizina u oružanim sukobima. Reljefna otvorenost daje mogućnost vrlo lakog pregleda situacije i brzog nastupanja bilo kojih rodova vojske. U evropskim uvjetima to je potencirano činjenicom da su eventualne prirodne prepreke, kao npr. močvarnost ili gusta šumska vegetacija, relativno vrlo dugom društvenom intervencijom na kulturno oblikovanje pejzaža za gospodarsku funkcionalizaciju prostora, defakto prestale egzistirati kao bitni faktori koji bi mogli značajnije utjecati na tok i ishod ratnih operacija, naravno osim pozitivnog ili negativnog utjecaja lake prohodnosti nizina. Jedino gusta mreža vodotoka, koja je orijentirana poprečno na pravac vojnih pokreta, može imati odgovarajuće utjecaje na usporavanje pokreta trupa ili organizaciju efikasne obrane. Upravo takav je slučaj s panonskim prostorom i Sjevernoevropskom nizinom.

Suvremeno razdoblje, osobito od 30-ih godina ovog stoljeća, u kojem dolazi do sve jačeg izražaja proces litoralizacije donosi ponovno revolucionarne promjene. Premještanjem težišta života u primorja nizinski krajevi uz mora postaju zone najjače privlačnosti za društveno i gospodarsko okupljanje. Istodobno nizine kontinentalne unutrašnjosti gube svoje stanovništvo i uglavnom postaju, ili će ubuduće postati, prostori eminentno opskrbljivačkog karaktera. Populacijsko praznjenje nizinskih krajeva potencirano je i sve većom primjenom moderne tehnike u poljodjelstvu, što je nužno izazvalo prelijevanje dijela agrarnog stanovništva u neagrarne djelatnosti. Najizrazitiji je taj proces u SAD, gdje se udio stanovnika u primarnim aktivnostima pod utjecajem izuzetno velike produktivnosti rada i visokih prinosa smanjio na ispod 10%. Slični procesi zbivaju se i u ostalim djelovima razvijenog svijeta, s tim da su oni, zbog specifičnih društveno ekonomskih i političkih odnosa, nešto usporenijeg tempa.

Primjer panonskog prostora

Panonski prostor je akumulacijska nizina nastala marinskim, jezerskim, riječnim i eolskim zatrpavanjem. Strukturalno ona predstavlja zavalu formiranu tektonskim pokretima, koji su započeli u toku tercijara, a traju sve do da-

nas, osobito u najezinu južnom i jugoistočnom dijelu. Granice mu prema ostalim prostornim cjelinama, koje ga okružuju, nisu oštre, nego su izražene prijelazne zone, u kojima se isprepleću elementi karakteristični za oba granična kraja. Osobine prijelaznog karaktera imaju zapadni dijelovi Savsko-dravskog međuriječja, Sjeverna Bosna i Sjeverna Srbija, Krišana u Rumunjskoj, Mezőföld, Tápiovidék, Matraalya i Bükalya u Mađarskoj.

Iako je panonski prostor tipično nizozemlje, u kojem je reljefna energija minimalna (u prosjeku 5—30 m/km²), zahvaljujući pleistocenim i postpleistocenim klimatskim promjenama i mlađoj neotektonici egzogeni procesi izdiferencirali su u kraju niz mezo i mikro morfoloških cjelina. Za razumijevanje utjecaja koje vrši prirodna osnova na okupljanje i regionalno diferenciranje od osobitog su interesa mezo i mikromorfološki oblici; lesne zaravni, pleistocene plavine, pleistocene i holocene riječne terase, pješčare i naplavne nizine. Razlog njihova isticanja ima svog osnova u činjenici da mezo i mikro reljefni oblici čine u velikoj mjeri i osnovu fizionomske diferencijacije panonskog područja.

Često spominjan primjer ekonomskog aktiviranja panonske nizine tokom XVIII i XIX st. odraz je potreba već spomenute »gladi« za zemljom, no, u najvećoj mjeri pak pustošenja za turskih ratova od XIV pa do XVII st. Ocjediti terasni i zaravanski prostori do XVI. st. bili su relativno gusto naseljena područja, na što ukazuje brojna srednjovjekovna dokumentacija i preuzeta toponastika.¹⁰ U području lesnih zaravni Mezőfölda i dijelom Dunántulskog sredogorja formiralo se srednjovjekovno težište Mađarske državnosti. Upravo demografski prazni prostori današnje Istočnohrvatske ravnice, Srijema, Bačke, Banata i Baranje početkom XVIII st., uz Dunántul područja su težišta naseljenosti srednjovjekovne Mađarske, i glavni ekonomsko-strateški izvori snabdjevanja Hrvatskomadžarskog frontiera prema Turskoj južno od Save i Dunava hranom, ratnim materijalom i ljudstvom tokom XIV, XV i početkom XVI st. Dapače postoji niz podataka da su i dijelovi naplavnih ravni bili, iako relativno primitivnim melioracijskim zahvatima, privedeni ratarskom iskorišćivanju.¹¹ U skladu s tim, vremensko poklapanje — melioracija naplavnih ravni s kolonizacijom ratovima opustošenih dijelova viših ocjeditih područja lesa tokom XVIII st, koincidencija je koja derivira iz činjenice da oslobađanje panonskog prostora od Turaka pada upravo u začetke razvoja porasta društveno-

¹⁰ Csánki Dezső Magyarország Történelmi Földrajza, I, II, III és V kötet, Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1890—1913.

Szabó István, Baec, Bodrog es Csongrád megye dézsmalajstromai 1522-ből, A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 86, Budapest 1954.

Andrija Bogнар, Stanovništvo Baranje, Geografski Glasnik XXXIII—XXXIV, Zagreb 1971—1972, Geografsko Društvo Hrvatske i Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 1972, str. 96—99.

Jakó Zsigmond, Bihar megye a Török pusztítás előtt, Település és nepségtörténeti értekezések 5, Budapest 1940.

Mezősi Károly, Bihar vármegye a Török uralom megszűnése idejében (1692), Települettörténeti tanulmányok I, Budapest 1943.

Magyarország Történeti Demográfiája, Budapest 1963.

¹¹ Lajos Ruzsás, A Baranyai parasztág élete es küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. Akadémiai kiadó Budapest 1964, str. 2—10.

-ekonomskog interesa prema potencijalno bogatim agrarnim krajevima, zbog potreba uvoza hrane na zapadnoevropska tržišta. Kolonizacija panonske nizine u XVIII st. ima stoga karakter ponovnog populacijskog i gospodarskog oživljavanja, a nikako ne nekog pionirskog zahvata, koji bi ju priveo kulturi.

Izuzetak u tome čine samo područja naplavnih ravni i pleistocena plavina između Dunava i Tise, koja je svojom stepskom vegetacijom i nešto većom ocjeditošću bila krajnja zapadna točka prostiranja kontinuiranog Evroazijskog pojasa stepa, obzirom da je stepski koridor u prodiranju nomadsko-stočarskih naroda iz područja Haertlanda prema zapadu imao izuzetno veliko značenje, to je i taj dio panonskog nizozemlja, preko kojeg je išao najpogodniji put do gospodarski i klimatski atraktivnih dijelova juga Evrope, bio uključen u proces stalne fluktuacije nomadsko-stočarskih naroda.

Gušće naseljenosti međutim, ovdje nije bilo, jer pravna i politička nesigurnost te specifičnost stočarske ekonomije nije dopuštala veću populacijsku koncentraciju. Treba dodati da ni opskrba sredina nije pogodovala većem prirastu stanovništva. Močvarni pojasi u naplavnim ravnima tokom srednjeg vijeka, koji čine preko jedne trećine panonskog prostora, bili su gotovo potpuno nenaseljeni i predstavljali su jake izolacijske zone. Do prvih većih promjena, kao što je to već napomenuto, dolazi u prvoj polovici XVIII. stoljeća, kada se za panonski prostor zainteresirao gospodarsko razvijeni zapadni rub carevine Austrije, kojemu su, s obzirom da je razvojem manufaktura i prometa došlo do jake urbanizacije, potrebne sve veće količine hrane. Panonski prostor u to vrijeme eksportira uglavnom stoku. Daljom industrijalizacijom Austrije i Češke sve veće potrebe za hranom neminovno su djelovale u pravcu pojačane zainteresiranosti za iskorištavanje ratarskih mogućnosti kraja. Da bi se to ostvarilo, bilo je potrebno funkcionalno organizirati prostor. Kako je panonsko područje zbog prirodnih nepogodnosti i gubitaka stanovništva za turske prevlasti tada bilo relativno slabo naseljeno, nužno je trebalo, za ostvarenje spomenutih ciljeva izvršiti njegovu plansku kolonizaciju. Imigracijom i velikim melioracijskim radovima na smanjivanju poplavnih površina u toku druge polovice XVIII. i u prvoj polovici XIX. stoljeća panonski prostor doživljava revolucionarnu transformaciju u svom pejzažu. Kolonizacijski tip naselja s relativno velikim brojem stanovnika i prostranim »hatarom« pod žitarskim kulturama dao je novi pečat pejzažnom izgledu kraja. U prvoj fazi naseljavanja najveću važnost dobivaju više i ocjeditije površine, lesnih zaravni, pleistocenih terasa i plavina. Ti morfološki najistaknutiji dijelovi prostora postali su krajevi najintenzivnijeg agrarnog iskorištavanja i osnova za okupljanje sve brojnijih naselja, koja se razvijaju uglavnom na njihovim rubovima prema naplavnim ravnima. U početnoj fazi društveno-ekonomske valorizacije panonskog prostora, zbog nedovoljnog broja stanovnika koji je okupljen u većim naseljima razvija se specifičan sezonski tip naselja, *salaši*. U salašima, koji imaju karakter zaselaka, živjelo se samo u vrijeme vegetacijskog perioda, i to zbog udaljenosti obradivih površina od mjesta stalnog stanovanja, unutar golemog seoskog hatara. Značenje takvog načina života najbolje ilustrira primjer grada Segedina, koji je u proljeće i ljeti gotovo 50% stanovništva napuštalo i odlazilo na rad i stanovanje u salaše. Salaši su u to doba bili specifičan oblik

okupljanja u panonskom prostoru, ostavili su znatnog traga u pejzažu i mentalitetu ljudi.¹²

Daljnja faza u razvoju panonskog prostora, kao odraz interesa i potreba za hranom u sve urbaniziranijim sredinama na zapadu kontinenta, jest širenje obradivih površina i u same naplavne ravni. Melioracija naplavnih ravni omogućila je širenje novih poljodjelskih kultura (kukuruz), a uvjetovala je i pojačani prirodni prirast, te sve jaču demografsku ekspanziju gradskih naselja, koja se u toku druge polovice XIX. stoljeća povezuju i željezničkim prugama. Uvođenjem željezničkog prometa obrađivani kraj je doživio kulinaciju svog preobražaja i gospodarskog značenja; formirali su se veći gradski centri i njihove prve gravitacijske zone, što je ujedno značilo i prvu stabilnu organizaciju prostora.

Agrarna kriza potkraj XIX. stoljeća, kada panonski prostor gubi ulogu opskrbljivača Zapadne Evrope žitom, zatim promjena njegove političke geografske strukture nakon I. svjetskog rata dovode gospodarski život stanovništva u krizu. Postavila se potreba nove prostorne organizacije. Nove granice presjekle su već ranije formirane funkcionalne prostorne cjeline, a mnogo centralna naselja, koja su igrala važnu ulogu u okupljanju prostora, bila su odijeljena od svojih gravitacijskih područja (Veliki Varadin, Satu Mare, Arad, Košice, Segedin, Subotica itd.). Poseban problem predstavljalo je uključivanje kraja u nove svjetske životne tokove. To osobito dolazi do izražaja nakon II. svjetskog rata. Međutim, zbog čestog nesagledavanja novih procesa otežavaju se takova kretanja, što logično dovodi do zaostajanja ekonomike kraja. Nesumljivo je međutim da se pozornica svjetskih zbivanja s procesom litoralizacije preselila na morske obale, što nužno nameće i funkcionalno prilagođivanje nizinskih krajeva novim odnosima. Svakako da je bitno u tome sagledati buduće značenje nizine u tim novim prostornim odnosima. Na primjeru srednjeg zapada SAD već je dan uvid u ulogu nizinskog kraja u modernom društvu, pa se stoga slobodno može taj proces predvidjeti i za naš kraj. Prema tome panonski prostor, koji već i danas gubi svoje stanovništvo, sa sve većom mehanizacijom poljoprivrede doživjet će depopulaciju u još većim razmjerima. Težište života premjestit će se u prirodno pogodnije kontaktne prostore, bilo na morskim obalama bilo pak u prigrorske zone, koja su prirodno atraktivnije za život stanovništva i njegovu rekreaciju. Mađarski dio panonskog prostora u ovom momentu otišao je u tome najdalje. Jasno se već izdvaja prigrorska zona pravca NE — SW od Tokaja pa sve do Blatnog jezera, kao nova populacijsko-gospodarska okosnica, dok nizinski prostori istočnog dijela Mađarske sve više postaju područja njezina opskrbljivanja. Ovisno o prirodnoj osnovi, a u skladu s društveno-gospodarskim interesima provodi se potpunoma nova prostorna organizacija u okviru Alfelda. Pješčare, koje su sve do najnovijeg doba bile gospodarski gotovo neiskorištene, zasađene su plantažama

¹² Zbog veće pravne i političke sigurnosti za turske prevlasti preostalo stanovništvo panonske nizine okuplja se u velikim naseljima kao što su to Debrecen, Seged, Cegléd itd. Zemljište bivših seoskih naselja, koja su napuštena, priključuju se u granice spomenutih gradova. Tim razvojem tzv. gradski prostor se izuzetno povećao, pa je tokom XVIII i XIX stoljeća za velike žitne konjunktore nužno bilo, na relativno veoma udaljenim posjedima od mjesta stanovanja, za vegetacijskog perioda izgraditi sezone nastambe za ljude i stoku. Kao rezultat toga razvili su se brojni zaselci — salaši. koji su kasnijim razvojem prešli i u stalna naselja.

voća, a naplavne nizine pretvorene su u značajne rekreativne pojase, osobito u blizini većih gradova. Sve to nanosi nove humane elemente u prostor i ujedno oplemenjuje pejzaž.

Posebno značenje ima panonska nizina u ocjeni nekih političkogeografskih i geostrateških osobina Evrope. Proizlazi to iz njena geografskog položaja i nekih privredno geografskih osobina.

1. Panonska nizina kao najniži dio Karpatske zavale jedno je od najizdiferenciranijih hidrografskih čvorišta Evrope. Koncentrično pritjecanje svih tokova (preko 90%) Dunavu odredilo je i razvoj prometnog sistema, kojem je Dunav jedna od najvažnijih okosnica. Iz panonske nizine radijalno vode putovi prema planinskim rubovima, pa je i povezanost zavale u najužoj ovisnosti od njenog nizinskog dijela. Nemoguće je zamisliti da se bez posjedovanja panonske nizine funkcionalno može ostvariti strateška kontrola prostora ne samo Karpatske zavale već i sektora Jugoistočne Evrope.

2. Panonska nizina je prometno-geografsko čvorište kontinentalne važnosti. Križišna funkcija definirana joj je transkontinentalnim saobraćajnicama pravca NE-SW i NW-SE. Svaki taj smjer, uz svoju gospodarsku važnost, od vitalnog je geostrateškog značenja za sigurnost našeg kontinenta. Da je to tako, dovoljno je navesti da su se u prošlosti upravo ovdje odigrali najsudbonosniji sukobi sila Heartlanda i Rimlanda. Misli se tu na vrijeme seoba naroda, tatarsku i tursku opasnost.

3. U skladu s tim, u Karpatskoj zavali razvilo se je jedno od najizrazitijih i najosjetljivijih graničnih područja Evrope frontijerskog karaktera. Vrijedi taj zaključak i za novije doba. U prilog tome govore Balkanski ratovi, događaji za I i II svjetskog rata i najnovija konstelacija snaga na kontinentu.

4. Kao dio kontinentalne Evrope panonska nizina ulazi u područje najizrazitije zone sudara sila Heartlanda i Rimlanda. Izrazito nestabilna političko-geografska struktura, naročito u suvremeno doba, česte izmjene stanovništva i ekstenzivan gospodarski razvoj najbolji su pokazatelji takovih odnosa.

LITERATURA

1. Bula Béla: *Magyarország Természeti Földrajza*, Tankönyvkiadó Budapest, 1962.
2. Bula Béla: *Geomorfologia*, Tankönyvkiadó, Budapest, 1954.
3. J. i N. Roglič: *Litoralizacija*, Ekonomski institut Split, Split, 1967.
4. J. Roglič: *Utjecaj litoralizacije na regionalno diferenciranje i okupljanje Jugoslavije*. Zbornik — na VIII kongres na geografite od SFRJ, Skopje, 1968. str. 431—441.
5. Pavić Radovan, Bognar Andrija: *Geopolitičke i geostrateške značajke evropske zone Varšavskog ugovora*, Političko kao misao 2/1969, Fakultet političkih nauka i Sveučilište u Zagrebu, Zagreb 1969.

POLITICO-GEOGRAPHICAL IMPORTANCE OF LOWLANDS

(Summary)

Lowlands have always attracted man's interest inspite of their monotonious relief. The main reason for this interest was the richness of the provisin centre. Looking from the aspect of time and space the function of lowlands and the degree of their influence on the life of man was constantly changing. It depended, and it still does today, primarily on their geographic position, natural characteristics, potential economic abilities and technical progress. Consequently, those conceptions which diminished social and economic importance of lowlands in the past, have their own geopolitical bases, and those can be interpreted in the extremely negative sense.

On the territory of the Far East and the Mideast lowland have, since the ancient times up to the present days, been the space of the most intensive population and socio-economic valorization. The life of the population was primarily based on agriculture, and as agriculture greatly depended on the rational use of water for irrigation, some of the social communities in their first phase preferred centralistic form of governing. Thus, certain centralistic formations appeared and their basic politico-geographic characteristic was: the size and the form of the territory corresponded to potentially cultivable territory and to the ethnical extension (China).

Dry lowlands of the Heartland present provision centre which stimulates the development of nomadic-cattle breeding economy, and as a rule, very movable military social communities. Stability of those state formations is low, permanent migration of population is not favourable for the forming of the fixed centre of the state, nor the fixed national territory. Nevertheless, the peoples of the Central Asiatic lowlands greatly influenced historical development of politico-geographic and national structure of Asia and Europe., and all these because climantic changes and biodynamics of population necessarily made them move in search for new provision centres.

Different rules can be applied to lowlands occupying smaller areas, especially to European ones. Loess regions were from the climantic and pedological point of view especially suitable for population. The first nuclei of permanent population which gave rise to political stimulanses for the development of firm states, such as Kievan Rus', Hungary and Poland, were formed exactly of these regions. The Loess regions were densely populated even at the mediaeval time. Moreover, we can say that alongside the Mediterranean, European Loess zone was the second most important life nucleus of the Continent, and this is still the case today.

Quite opposite is the case with the marshy lowlands of the alluvial plains, glacial valleys (pradoliny) and shallow damp tectonic depressions. Their connection with the life of man remains within the defensive and strategic limits, namely, military interest, up to the time of the corresponding technical progress which enables their revalorization from the economic, and therefore, from the politico-geographical aspect. Need for the greater amounts of food in the time of industrial revolution directs man's interest toward marshy lowlands as well. Today, by the process of the littorization, lowlands are turned into the eminent provision centres of the new life nuclei that are developing alongside the banks or some more adequate locations (at the foothills and the seecoasts). By this process lowlands lose a part of population, but if we take into consideration technical progress in agricultural production, this process is not negative.

Translated by Marija Partbauer